
تبصره‌ای بر تدوین غزل‌های حافظ

سلیم نیساری

فرهنگستان زبان و ادب فارسی

نشر آثار / تهران ۱۳۹۲

تبصره‌ای بر تدوین غزل‌های حافظ

نوشته دکتر سلیم نیساری

صفحه‌آرایی: نرگس عباسپور

چاپ اول: ۱۳۹۲

شماره: ۵۰۰ نسخه

قیمت: ۱۲۰۰۰۰ ریال

چاپ و صحافی: کاوا

شابک: ۹۷۸-۶۰۰-۶۱۴۳-۴۳-۹ ISBN: 978-600-6143-43-9

نشانی: تهران، بزرگراه شهید حقانی، بعد از ایستگاه مترو، مجموعه

فرهنگستان‌ها، فرهنگستان زبان و ادب فارسی

صندوق پستی: ۱۵۸۷۵-۶۳۹۴

تلفن: ۸۸۶۴۲۳۲۹-۴۸ (۰۲۱) دورنگار: ۸۸۶۴۲۵۰۰ (۰۲۱)

وب‌گاه: www.persianacademy.ir

حق چاپ محفوظ است.

فهرست‌نویسی پیش از انتشار کتابخانه ملی جمهوری اسلامی ایران

سرشناسه

عنوان و نام پدیدآور

مشخصات نشر

مشخصات ظاهری

فروست

شابک

وضعیت فهرست‌نویسی

موضوع

موضوع

موضوع

شناسه افزوده

رده‌بندی کنگره

رده‌بندی دیویی

شماره کتاب‌شناسی ملی

نیساری، سلیم، ۱۲۹۹-

تبصره‌ای بر تدوین غزل‌های حافظ / سلیم نیساری.

تهران: فرهنگستان زبان و ادب فارسی، گروه نشر آثار، ۱۳۹۲.

۲۰۹ص.-: مصوره؛ ۱۷ x ۲۴ سم.

فرهنگستان زبان و ادب فارسی، ۱۱۸.

شابک: ۹۷۸-۶۰۰-۶۱۴۳-۴۳-۹

فیبا

حافظ، شمس‌الدین محمد، - ۷۹۲ق. دیوان -- نقد و تفسیر.

حافظ، شمس‌الدین محمد، - ۷۹۲ق. دیوان. نسخه‌های خطی

شعر فارسی -- قرن ۸ق. -- تاریخ و نقد

فرهنگستان زبان و ادب فارسی. گروه نشر آثار

PIR۵۴۳۵۰۹۵م۷۱۳۹۲

۸۱/۳۲

۳۳۸۸۷۱۰

فهرست مندرجات

پیشگفتار.....	۱۱
---------------	----

گفتار اول

آغاز تدوین دیوان حافظ

چرا حافظ اشعار خود را تدوین نکرد؟.....	۱۵
حافظ خوشنویس.....	۱۸
دست‌نویس‌هایی از شعر حافظ در زمان حیات او.....	۲۲
تدوین اشعار حافظ به وسیله محمد گلندام.....	۲۵

گفتار دوم

دوره تکثیر دیوان حافظ به روش دست‌نویسی

اقدام مکرر به جمع‌آوری اشعار حافظ به سرپرستی فریدون میرزا.....	۳۲
ویژگی‌های نسخه‌های خطی سده نهم.....	۳۳
ناهماهنگی در نظم غزل‌ها.....	۳۳
ترتیب درج غزل‌ها.....	۳۳
سنت صدرنشینی غزل «الا یا ایها الساقی...».....	۳۴
اختلاف در ترتیب توالی ابیات در هر غزل.....	۳۵
سهو در کتابت.....	۳۷
بررسی‌های جنبی در نسخه‌های خطی.....	۳۹

گفتار سوم

دوره رواج چاپ

چاپ‌های قدیم.....	۴۲
چاپ‌های جدید.....	۴۳
الف - چاپ‌های آزاد.....	۴۳
ب - چاپ‌های مستند.....	۴۵
چاپ‌های مستند تک‌نسخه‌ای.....	۴۶
۱. چاپ خلخالی (چاپ تک‌نسخه‌ای به روش حروف چینی).....	۴۶
۲. غزل‌های خواجه حافظ شیرازی (چاپ تک‌نسخه‌ای به روش کتابت مجدد).....	۴۹
۳. دیوان کهنه حافظ (چاپ تک‌نسخه‌ای به روش حروف چینی).....	۵۰
۴. حافظ، چهل و سه غزل (چاپ تک‌نسخه‌ای به روش حروف چینی).....	۵۱
۵. چاپ دانشگاه نجف (تک‌نسخه‌ای به روش چاپ عکسی).....	۵۴
۶. چاپ جلالی نائینی و نذیر احمد (چاپ تک‌نسخه‌ای به روش حروف چینی).....	۵۵
۷. چاپ قریب (چاپ تک‌نسخه‌ای به روش حروف چینی).....	۵۷
۸. غزلیات حافظ - مجموعه موزه سالار جنگ (چاپ تک‌نسخه‌ای به روش حروف چینی همراه با چاپ عکسی).....	۵۸
۹. دیوان حافظ بر اساس نسخه حیدرآباد (مورخ ۸۱۸ ق) (چاپ تک‌نسخه‌ای به روش کتابت مجدد).....	۵۹
۱۰. دیوان حافظ (چاپ افست نسخه خطی مورخ ۸۲۷ ه. ق).....	۶۱
۱۱. چاپ تک‌نسخه‌ای براساس نسخه خطی خلخالی (به روش حروف چینی).....	۶۳
تبصره کلی در مورد چاپ‌های تک نسخه‌ای.....	۶۴
چاپ‌های مستند به چند نسخه.....	۶۶
۱. ۱۳۲۰. دیوان حافظ چاپ قزوینی - غنی.....	۶۶
۲. ۱۳۴۷ تا ۱۳۵۴. در جست‌وجوی حافظ صحیح - مسعود فرزاد.....	۶۷
۳. ۱۳۵۳. غزل‌های حافظ به خط استاد محمد سلحشور (تدوین سلیم نیساری).....	۶۹
۴. ۱۳۵۶. دیوان حافظ براساس سه نسخه کامل کهن.....	۷۰
۵. ۱۳۵۹. دیوان حافظ به تصحیح دکتر خانلری (براساس چهارده نسخه خطی سده نهم).....	۷۲
۶. ۱۳۷۱. غزل‌های حافظ بر اساس ۴۳ نسخه خطی سده نهم.....	۷۳
۷. ۱۳۷۳. حافظ به سعی سایه.....	۷۴
۸. ۱۳۷۷. دیوان حافظ براساس چهل و هشت نسخه خطی سده نهم.....	۷۵
۹. ۱۳۸۱. چاپ نفیس دیوان حافظ.....	۷۵
۱۰. ۱۳۸۶. دفتر دگرسانی‌ها در غزل‌های حافظ.....	۷۵

گفتار چهارم

نکاتی درباره شناسائی نسخه‌های خطی سده نهم

۱۳۴۹. تاریخچه شناسائی نسخه مورخ ۸۱۳ معروف به نسخه ایاصوفیه ۷۷
۱۳۵۰. معرفی نسخه مورخ ۸۲۲ ق به خط جعفر بایسنغری ۸۰
۱۳۶۶. معرفی نسخه خطی متعلق به موزه قونیه ۸۲
۱۳۷۰. نسخه خطی ۸۵۷ ق. متعلق به کتابخانه ملی پاریس ۸۳
۱۳۸۰. گزارش نسخه‌های خطی حافظ - سده نهم ۸۴
۸۷. تعیین شناسه برای نسخه‌های خطی سده نهم ۸۷
۸۹. نسخه خطی خ حاوی ۵۰۱ غزل است ۸۹

گفتار پنجم

از سخن حافظ تا ضبط نسخه‌های خطی و از ضبط نسخه‌های خطی تا نمونه‌های چاپی

۹۴. دلایل ایجاد دگرسانی‌ها ۹۴
۹۴. اصلاحات خود شاعر ۹۴
۹۵. ۱. جنبه تهذیب ادبی ۹۵
۹۵. ۲. دلایل اجتماعی ۹۵
۹۶. ۳. تغییر موارد فردی و اختصاصی به جنبه‌های کلی و فراگیر ۹۶
۹۷. موارد ایجاد نسخه‌بدل‌ها به وسیله کاتبان ۹۷
۹۷. الف - انکای کاتب به نیروی ذهنی خود ۹۷
۹۸. ب - اصطلاحات و تغییرات ذوقی ۹۸
۹۹. اشتباه‌های دست‌نویسی در نسخه‌های خطی ۹۹
۹۹. ۱. اشتباه دست‌نویسی ناشی از کتابت ذهنی ۹۹
۹۹. ۲. اشتباه دست‌نویسی معلول خطای شنوایی ۹۹
۱۰۰. ۳. اشتباه دست‌نویسی در اثر بدخوانی ۱۰۰
۱۰۰. ۴. اشتباه‌های حاصل از بی‌دقتی و تعجیل در نوشتن ۱۰۰
۱۰۱. ۵. معمول نبودن مقابله و دشواری اصلاح اشتباه‌ها ۱۰۱
۱۰۱. ۶. کثرت استنساخ ۱۰۱
۱۰۱. از نسخه‌های خطی تا متون چاپی ۱۰۱

گفتار ششم

ضوابط تدوین غزل‌های حافظ

۱۰۳. ویژگی کاربرد غزل‌های حافظ ۱۰۳

دیوان حافظ در دو جلد.....	۱۰۴
انتخاب منابع.....	۱۰۶
۱. تعداد منابع.....	۱۰۶
۲. قدمت تاریخ کتابت.....	۱۰۶
۳. ارزیابی جامع.....	۱۰۷
۴. لزوم مراجعه مستقیم به نسخه‌های خطی یا متون عکسی.....	۱۰۸
چهار اقدام اساسی در تدوین غزل‌های حافظ.....	۱۰۸
۱. انتخاب غزل‌ها.....	۱۰۸
تفکیک قصیده از غزل.....	۱۰۹
تعزل یا چکامه.....	۱۱۰
غزل‌های الحاقی.....	۱۱۰
۲. تعیین ابیات متن در غزل.....	۱۱۱
ابیات متضمن مدح بعد از بیت تخلص.....	۱۱۲
تکرار قافیه در غزل‌های حافظ.....	۱۱۵
۳. تشخیص ترتیب ابیات در هر غزل.....	۱۱۹
۴. گزینش کلمات و عبارات متن.....	۱۲۰
سخنی درباره انواع تصحیح‌ها.....	۱۲۰
تصحیح ذوقی.....	۱۲۱
تصحیح قیاسی.....	۱۲۲
تصحیح املائی.....	۱۲۲
توضیحی درباره مفهوم اصطلاح «نسخه».....	۱۲۴
راهمای مختلف بررسی متن نسخه‌های خطی.....	۱۲۵

گفتار هفتم

مروری بر سه متن از دیوان حافظ

مروری بر دیوان حافظ به تصحیح علامه قزوینی.....	۱۲۸
دیوان حافظ تصحیح علامه قزوینی و نقش آن در معرفی نسخه خطی خالخال.....	۱۲۹
مسئله انتخاب منابع - مقایسه طرح و اجرا.....	۱۳۲
روش تدوین غزل‌ها.....	۱۳۳
الف - چگونگی اقدام در مورد کمیت اشعار.....	۱۳۴
غزل‌های الحاقی.....	۱۳۴
ابیات اضافه بر متن.....	۱۳۵

۱۳۶	ابیات الحاقی مشتمل بر مدح.....
۱۳۶	ابیات الحاقی شامل مضامین عادی.....
۱۳۸	تبصره‌ای در باب ابیات الحاقی بر غزل ۴۵۴ و حذف یک غزل اصیل.....
۱۳۹	تغییراتی در ترتیب ابیات.....
۱۴۱	غزل‌های مکرر.....
۱۴۳	ب - چگونگی اقدام در مورد گزینش کلمات و عبارات.....
۱۴۳	اختلاف در کلمات و عبارات.....
۱۴۴	نسخه‌بدها.....
۱۴۵	مسائل املاتی.....
۱۵۱	اشتباه‌های دست‌نویسی نسخه خطی که در چاپ اصلاح نشده است.....
۱۵۳	ضبط‌های منفرد نسخه خطی که در چاپ نگهداری شده است.....
۱۵۴	تغییرهای پرسش‌برانگیز در چاپ قزوینی.....
۱۶۲	سبب مقابله چاپ خلخالی.....
۱۶۵	نتیجه‌گیری.....
۱۶۶	مروری بر دیوان حافظ به تصحیح دکتر خانلری.....
۱۶۶	منابع مورد استفاده.....
۱۶۸	گزینش غزل‌ها.....
۱۶۹	تفکیک قصیده از غزل.....
۱۷۰	ترتیب ابیات.....
۱۷۰	گزینش کلمات و عبارات.....
۱۷۱	موارد تصحیح قیاسی.....
۱۷۲	بررسی صفحه ویژه نسخه‌بدها.....
۱۷۲	نقائصی در ترتیب ابیات.....
۱۷۳	نکاتی مربوط به قسمت اختلاف نسخه‌ها.....
۱۷۴	درج مصرعی به عنوان نسخه‌بدها مصرع دیگر.....
۱۷۴	دشواری کشف پیش‌نویس متن.....
۱۷۵	روش برخورد با ضبط اکثریت نسخ.....
۱۷۶	سئیمان یا مسلمان؟.....
۱۷۸	قرائت‌های برتر در چاپ دکتر خانلری.....
۱۸۰	نتیجه‌گیری.....
۱۸۲	بررسی حافظ به سعی سایه.....
۱۸۶	۱. روش معرفی منابع.....

۱۸۶	۲. ترتیب ابیات.....
۱۸۷	۳. ملاک و ضابطه‌گزینش کلمات برای متن.....
۱۹۰	۴. نسخه‌بدل‌ها.....
۱۹۱	نگاهی به بارهای از مطالب که در مقدمه مطرح شده است.....
۱۹۱	۱. توجیه جنبه موسیقائی.....
۱۹۳	۲. مسأله تکرار صوت در ابیات.....
۱۹۴	۳. به وجه خمار نشینند یا بنشینند؟.....
۱۹۴	۴. بوی یاسمنی یا رنگ یاسمنی؟.....
۱۹۵	۵. خیر و غیر.....
۱۹۶	۶. ذکری از چاپ پزمان.....
۱۹۷	بیتی از منبع شماره ۱۷.....
۱۹۷	به سوی آینده.....

پیوست‌ها

۱۹۹	پیوست شماره ۱. مربوط به چاپ خلاصه نائی.....
۲۰۴	پیوست شماره ۲. مربوط به چاپ دکتر قریب.....
۲۰۷	پیوست شماره ۳. مربوط به چاپ مجموعه موزه سالار جنگ.....

به نام خدا

پیشگفتار

این کتاب تبصره‌ای بر غزل‌های حافظ نیست بلکه تبصره‌ای است بر کوشش‌هایی دربارهٔ تدوین دیوان حافظ. بحث از آنجا آغاز می‌شود که چرا حافظ دیوان خود را تدوین نکرد و بر اقدام کسی در این باب رضا و رغبت نداشت و به خط خود اشعارش را در اختیار کسی قرار نمی‌داد. به دنبال آن زیر عنوان «حافظ خوشنویس» کاتبی به نام محمد بن محمد شمس معرفی می‌شود که معاصر حافظ بود و به خاطر تشابه اسمی در بعضی از نشریات این دو شخصیت جداگانه را معرف یک فرد دانسته‌اند. سپس شناسائی محمد گلندام مطرح می‌شود که او در درسگاه استاد قوام‌الدین عبدالله همدرس شمس‌الدین محمد حافظ بود و پس از درگذشت حافظ برای نخستین بار دیوان حافظ را مدون کرد. این محمد گلندام همان شخصی است که علامه قزوینی او را یکی از متأخرین گمنام فرض کرده، که چون دیده است این مقدمه بدون اسم مؤلف است، آن را به نام خود قلمداد کرده است.

گفتار دوم شرح دورهٔ تکثیر دیوان حافظ به روش دست‌نویسی است که در فاصلهٔ چهار صد سال (از سدهٔ نهم تا سدهٔ دوازدهم) اشعار حافظ بیش از دیوان هر شاعر دیگر کتابت شده است. این گفتار شامل توضیحی در باب ویژگی‌های نسخه‌های خطی سدهٔ نهم است.

گفتار سوم از جریان دویست سال اخیر که فن چاپ معمول و گسترش یافته است حکایت می‌کند. دیوان حافظ برای نخستین بار در سال ۱۷۹۱ میلادی (برابر با ۱۲۰۶

قمری و ۱۱۷۰ شمسی) در شهر کلکته با مقدمه به قلم ابوطالب تبریزی اصفهانی به چاپ رسید. در این دویست سال اخیر هم دیوان حافظ بیش از دیوان هر شاعر دیگر به کسوت چاپ آراسته شده است. از میان این چاپ‌های متعدد و متنوع تنها چاپ‌های مستند به یک نسخه خطی سده نهم (چاپ‌های تک نسخه‌ای) و چاپ‌های مستند به چند نسخه سده نهم معرفی شده است.

در مورد دیوان‌هایی که استناد آنها به منابعی غیر از نسخه‌های خطی سده نهم بوده و یا براساس متون چاپی تدوین شده‌اند در این بخش بحثی مطرح نگردیده است.

در گفتار چهارم شناسایی نسخه‌های خطی سده نهم مطرح شده و نکاتی در مورد تکمیل اطلاعات درباره چند نسخه خطی افزوده شده است.

گفتار پنجم به مروری گذرا درباره تحولاتی که از سخن حافظ تا ضبط نسخه‌های خطی و از ضبط نسخه‌های خطی تا متون چاپی حادث شده است اختصاص یافته است. آنچه در گفتار ششم بحث شده بیانگر احساس و اندیشه‌ای در باب تعیین ضوابط و ملاک‌های تدوین غزل‌های حافظ است و متضمن توضیح روشی است که نویسندگان ترجیح داده است غزل‌های حافظ را بر آن اساس تدوین کنند.

گفتار هفتم محتوی بررسی سه دیوان مشهور است. نویسندگان در گزارش این بررسی‌ها ارج و منزلت حقیقت‌گوئی را مدنظر داشته و از خرده‌گیری‌های نابجا و همچنین از اغراق‌گوئی درباره مزایا و محسنات متنی معین به قصد تبلیغ و یا جانب‌داری خودداری کرده است و واقعیت را که انعکاس فکر و احساس در جریان مرور و بررسی هر اثر و حاصل امر پژوهش بوده یادداشت کرده است و قسمتی از همین یادداشت‌هاست که در این گفتار در سه بخش زیر منتقل می‌شود:

۱- مروری بر دیوان حافظ به تصحیح علامه قزوینی

۲- مروری بر دیوان حافظ به تصحیح دکتر خانلری

۳- بررسی حافظ به سعی سایه

متن چهار گفتار اول، دوم و پنجم و ششم کمابیش بر مبنای مطالب مندرج در کتاب مقدمه‌ای بر تدوین غزل‌های حافظ، چاپ ۱۳۶۷ تنظیم شده است ولی سه گفتار سوم و

چهارم و هفتم بیشتر براساس تحریر مجدد است.

در خاتمه کتاب سه پیوست افزوده شده است که شامل موارد اختلاف سه متن (دیوان حافظ به تصحیح دکتر جلالی نائینی و دیوان حافظ به تصحیح دکتر قریب و غزلیات حافظ براساس نسخه موزه سالار جنگ) با ضبط نسخه اساس آنهاست. فایده این پیوست‌ها آن است که پژوهندگان دیوان حافظ برای آگاهی از ضبط اصلی نسخه‌های خطی بتوانند از متن چاپی با اطمینان بیشتری استفاده کنند.

امید است این حاشیه‌نویسی پژوهندگان و علاقه‌مندان به غزل‌های حافظ را، در حدی که درخور اعتنا باشد به کار آید و در اعتلا و تهذیب متن و رفع شبهات و پیشرفت به سوی دستیابی به متن اصیل و صحیح سروده‌های حافظ کارساز باشد.

سلیم نیساری

مهرماه ۱۳۹۲